Yasin XƏLİLOV
Bakı Mühəndislik Universiteti,
texniki elmlər namizədi, dosent
e-mail: yxalilov@beu.edu.az
Orcid 2: 0000-0001-6251-7556
https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.135

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA FORMANIN ARXETİPİK ENERJİSİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycan folklorunda dairəvi və kürəvi formaların arxetipik enerjisini və çoxqatlı simvolik mənalarını araşdıran fundamental tədqiqatdır. Məqalədə göstərilir ki, dairə və kürə formaları təkcə təbiətdə və məişət əşyalarında deyil, həm də xalqın şifahi təfəkküründə – bayatı, nağıl, layla, dua, ovsun, sayaçı söz, mif və tapmaca kimi janrlarda ritmik, semantik və ritual qatlarda mühüm yer tutur.

Tədqiqatın əsas nəticələri göstərir ki, Azərbaycan xalq mədəniyyətində dairəvi strukturlar sadəcə bədii simvol deyil, həm də dünyagörüşün, zaman və məkan anlayışının, sosial nizamın struktural əsasıdır. Folklorda "dolanmaq", "dönmək", "fırlanmaq", "çərxi-fələk" kimi ifadələr qədim arxetiplərin, ritmik enerjinin və kollektiv qorumanın simvolik daşıyıcılarıdır. Xalqın dünyagörüşündə dairə zamanın və taleyin dövriliyi, kürə isə qoruyucu və əhatəedici "ana forma" kimi dərk olunur.

Məqalədə bu formaların fiziki və energetik üstünlükləri – enerjiyə qənaət, balanslı struktur, davamlılıq – nəzəri əsaslarla izah edilir və onların söz və hərəkət içində necə "canlandığı" konkret folklor nümunələri ilə göstərilir. Bayatılarda "başına dolanmaq", laylalarda beşik ətrafında ana səsinin fırlanması, xalq oyunlarında dairəvi halqa qurmaq, rituallarda üzərrik yandırıb başa dolamaq – bunların hamısı formanın səsə, hərəkətə, sözə və simvola çevrilməsinin nümunələridir.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan xalqı formaya yalnız bədii simvol kimi deyil, həm də dünyanı qavrama vasitəsi kimi yanaşır - danışanda "dolana-dolana" danışır, sevdikdə "başına dönür" və yaradanda forma ilə düşünür. Bu, xalq təfəkküründə "dairəvi düşüncə" modelinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, dairəvi forma, kürəvi simvolizm, bayatı və mifologiya, forma-semantika, şifahi xalq ədəbiyyatı, energetik struktur, arxetipik düşüncə, rituallar və söz enerjisi.

Yasin KHALILOV

ARCHETYPAL ENERGY OF FORM IN AZERBAIJANI FOLKLORE

Abstract

This article is a fundamental study of the archetypal energy and multi-layered symbolism of circular and spherical forms in Azerbaijani folklore. It

demonstrates that the forms of the circle and the sphere hold a central place not only in nature and household objects but also in the oral worldview of the people – manifesting across genres such as bayati (quatrains), tales, lullabies, prayers, incantations, ritual verses, myths, and riddles – at rhythmic, semantic, and ritual levels.

The main findings of the research show that circular structures in Azerbaijani folk culture are not merely artistic symbols, but serve as structural foundations of worldview, conceptions of time and space, and social order. Expressions such as "to revolve", "to circle", "to spin", and "wheel of fate" (çərxi-fələk) function as symbolic carriers of ancient archetypes, rhythmic energy, and collective protection. In folk perception, the circle symbolizes the cyclic nature of time and destiny, while the sphere is perceived as a protective and enveloping "mother form."

The article also explains, through theoretical arguments and specific folkloric examples, the physical and energetic advantages of these forms – such as energy efficiency, structural balance, and durability – and illustrates how they come to life through language and movement. Examples include the motif of "circling the head" in bayatis, the mother's voice rotating around the cradle in lullabies, forming circular unity in folk dances, and ritual acts of burning rue while circling the person – all showing how form becomes sound, gesture, word, and symbol.

The study concludes that the Azerbaijani people approach form not only as an artistic motif but also as a cognitive tool for understanding the world – they speak "in circles", love by "revolving around the beloved," and create with a form-oriented mindset. This affirms the presence of a "circular thinking model" within the collective folk consciousness.

Keywords: Azerbaijani folklore, circular form, spherical symbolism, bayati and mythology, form-semantics, oral folk literature, energetic structure, archetypal thinking, rituals and word energy.

Ясин ХАЛИЛОВ

АРХЕТИПИЧЕСКАЯ ЭНЕРГИЯ ФОРМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

Данная статья представляет собой фундаментальное исследование архетипической энергии и многослойной символики круговых и сферических форм в азербайджанском фольклоре. В статье показано, что формы круга и сферы играют важную роль не только в природе и предметах быта, но и в устном народном мышлении – в жанрах, таких как байаты, сказки, колыбельные, молитвы, заговоры, обрядовые формулы, мифы и загадки, на ритмическом, семантическом и ритуальном уровнях.

Основные результаты исследования свидетельствуют о том, что в азербайджанской народной культуре круговые структуры являются не только художественными символами, но и структурной основой мировоззрения, понятий времени и пространства, а также общественного порядка. В фольклоре такие выражения, как «обходить», «вращаться», «крутиться», «колесо судьбы» (чархы-фаляк), выступают в качестве символических носителей древних архетипов, ритмической энергии и коллективной защиты. В народном сознании круг воспринимается как символ цикличности времени и судьбы, а сфера – как охраняющая и всеобъемлющая «материнская форма».

В статье также обоснованы физические и энергетические преимущества этих форм – энергоэффективность, сбалансированная структура, устойчивость – и на конкретных фольклорных примерах показано, как они «оживают» в слове и движении. Мотив «обойти голову» в байатах, вращение материнского голоса вокруг колыбели в колыбельных, создание круговой сплоченности в народных играх, ритуалы окуривания узыраком с обходом вокруг головы – все это примеры превращения формы в звук, движение, слово и символ.

Исследование доказывает, что азербайджанский народ воспринимает форму не только как художественный элемент, но и как средство осмысления мира: он говорит «вокруг да около», любит «обходя голову» и творит, мыслительно опираясь на форму. Это подтверждает существование в народном мышлении модели «кругового сознания».

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, круглая форма, сферическая символика, байаты и мифология, форма-семантика, устное народное творчество, энергетическая структура, архетипическое мышление, ритуалы и энергетика слова.

Giriş

Təbiətin hər bir qatında özünü göstərən formal nizam – atomun orbitindən qalaktikaların spiralına qədər – kainatın sükutla danışdığı bir dildir. Bu dilin ən qədim və ən enerjiyə qənaətli işarəsi isə dairə və kürə formalarıdır. Dairə və kürə formaları bəşər mədəniyyətində yalnız coğrafi və texniki struktur deyil, həm də arxetipik simvol kimi çıxış edir. Onlar mərkəzin ətrafında bərabər məsafəli şəkildə təşkil olunmaqla təkcə fiziki deyil, mənəvi və sosial nizamın da modelini təqdim edir. Bu formalar qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər memarlıqda, rituallarda, ədəbiyyatda və gündəlik həyat təzahürlərində müxtəlif səviyyələrdə təkrarlanmışdır. İnsan bu formaları instinktiv olaraq seçmiş, gündəlik əşyalarına, ritmik davranışlarına, məkan və zaman anlayışına, hətta poetik dilinə qədər bu arxetipi köçürmüşdür (Thompson D., 2007:154).

Azərbaycan folkloru da bu universal formanın – dairənin və kürənin – mədəni rezonansını özündə daşıyan zəngin bir yaddaşdır. Burada təkcə dairə şəklində icra olunan rəqslərdə (məsələn, yallı), günbəzlərdə, yumru təndirlərdə, dairə-

vi saclarda, qoğallarda və cəhrələrdə deyil, sözlərin içində də fırlanan, dönən, dolanan enerji var. "Başına dönüm", "gəlim dolana-dolana", "başına dolanım", "alma yanaq", "lalə dodaq" kimi ifadələr yalnız poetik bəzək deyil, onlar dünyanın metafizik bir modelini kodlayan dərin arxetiplərdir.

Bu məqalədə dairəvi və kürəvi formaların fiziki və energetik üstünlükləri ilə yanaşı, onların Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında necə təzahür etdiyini araşdıracağıq. Bayatılardakı "dövrəvi" ifadələrdən ovsunlardakı çevrəvi hərəkətlərə qədər geniş spektrdə bu formaların estetik, simvolik və ritmik dəyərlərini analiz edəcəyik. Məqsədimiz, formanın sadəcə vizual və funksional deyil, həm də semantik və kosmoloji qatlarını ortaya çıxarmaq, xalqın dünyanı necə "fırlatdığını" – yəni həm çevirdiyini, həm də yumşaldaraq dərk etdiyini – göstərməkdir.

Bu yanaşma təkcə folklorşünaslıq deyil, həm də forma-semantika, estetik nəzəriyyə və mədəni antropologiya baxımından yeni tədqiqat istiqamətləri aça bilər. Çünki dairəvi və kürəvi formalar yalnız cisimlərin deyil, həm də sözlərin, melodiyaların, ritualların və mənaların mərkəzində yerləşir.

1. FORMAL ENERJİ VƏ METAFİZİKA: Dairənin sükutu, kürənin gücü

Dairə hərəkətin sakitliyidir, kürə isə hərəkət edən sakitliyin özüdür. Bu iki forma, kainatın həm struktur, həm də davranış kodudur. Riyaziyyatda dairə maksimal sahəni minimal çevrə ilə əhatələyən formadır; fizika və biologiyada isə bu forma enerjiyə qənaət, müqavimətin bərabər paylanması və harmoniya anlamına gəlir. İnsan da bu prinsipləri təbiətdən öyrənmiş, şüuraltı olaraq beşikdən məzaradək bu formaları öz gündəlik həyatına və söz dünyasına köçürmüşdür.

Azərbaycan xalqının formaya dair düşüncəsində dairə – hərəkət və zamanın bərabər paylandığı, təkrarlanma və dönmə ilə anlam qazanan bir model kimi görünür. Kürə isə – içi və çölü olan, həm əhatələyən, həm də qoruyan bir "ana formadır". Qazan, təndir, sac, dolça, küp, sinilər, lavaş, dolma – bunların hamısı xalq məişətində həm funksional, həm də energetik təməl formalar kimi çıxış edir. Onların semantik izləri isə sözə – bayatıya, nağıla, laylaya çevrilərək simvolik enerjiyə bürünür.

Bununla yanaşı, dairəvi forma həm də **mərkəzlə çevrə** arasındakı enerjinin balansı kimi düşünülür. Mərkəz dəyişmir, çevrə hərəkətdədir; bu, bir tərəfdən kosmoloji modeldir – "çərxi-fələk" fırlanır, talelər dönür – digər tərəfdən isə insan psixikasının simvoludur: iç aləm sabit, dünya hərəkətdə (Jung, 1968:238).

Dairə – eyni çevrə uzunluğu ilə maksimum sahə əhatə edən yeganə formadır. Bu, yalnız riyazi üstünlük deyil; eyni zamanda enerjinin ən qənaətli paylanması, gərginliyin bərabər şəkildə dağılması deməkdir. Bu xüsusiyyət kürəvi və dairəvi formaların məişət əşyalarında, xalq alətlərində və rituallarında niyə seçildiyini izah edir. Məsələn, yumru təndirin içində istilik bərabər paylanır, dairəvi en kəsikli qazan yeməyi eyni temperaturda bişirir, dairəvi sac lavaşı tez və az enerji sərfilə ərsəyə gətirir.

Fırlanma və çevrəvi hərəkətin simvolizmi. Folklorda "fırlanmaq", "dönmək", "dolanmaq" yalnız fiziki hərəkət deyil – metaforik bir dünya qavrayışıdır. Sevgilisinin başına dolanan oğlan, körpəsinin "başına dönən" ana, fələyin fırlanan çarxı, nəsillərin hətta bəzən genetik olmayan və təkrarlanan taleləri, üç dəfə dövrə vuraraq edilən dua – bütün bunlar çevrəvi hərəkətin həm qoruyucu, həm də dönüşdürücü gücünə inamın göstəricisidir.

Dairəvi zaman və kosmik təkrar. Folklorun zaman anlayışı da dairəvidir: yaz gəlir, yay olur, payız və qış, sonra yenə yaz. Bu dövri təbiət hadisələri xalqın təqviminə, ayinlərinə, nəğmələrinə hopub. Dairə bu mənada həm təbiətin ritmi, həm də ruhun sabit mərkəzi ətrafında fırlanan ömürdür. Bayatılarda bu təkrarlanma ritmi yalnız struktur deyil, həm də forma mənası daşıyır.

Bədii və metafizik dərinlik. Dairəvi formalar eyni zamanda **ritual və vəcd** vəziyyətini də simvollaşdırır. Sufilərdə səma rəqsi (Babayev Y., 2007:87), xalq oyunlarında çevrəvi yallılar, laylalarda beşiyin tınqıltısı – bunlar kollektiv şüurda formanın vəhdət və əbədilik anlamına çevrilməsinin nümunələridir.

2. FOLKLORDA FORMALARIN SEMANTİK TƏCƏSSÜMÜ: Dairəvi sözlər, kürəvi ruhlar

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında – xüsusilə bayatılarda, laylalarda, sayaçılıq və yallı nəğmələrində – dairəvilik və kürəvilik təkcə formanın vizual simvolu deyil, həm də sözün axınında, ritmdə, nəfəsdə və niyyətdə təzahür edən energetik strukturdur. Bu formalar xalq şüurunda zamanın, sevginin, qorumanın, niyyətin və müqəddəsliyin fırlanan, əhatələyən və davamlı mahiyyətini ifadə edir.

2.1. Bayatı – Dairəvi şüurun kristal forması

Bayatı Azərbaycan poeziyasının ən qədim və ən kompakt janrıdır. Dörd misradan ibarət olan bu şeir forması 2+2 ritmik ölçüsü ilə dairəvi nəfəs strukturuna sahibdir. Bu ritm həm bioloji (nəfəs alma–vermə, ürək döyüntüsü), həm də kosmik (günəş-ay dövranı, fəsillər) ritmlərlə səsləşir. Bayatıda bir fikir verilir, sonra fırlanaraq dəyişir, genişlənir, lakin yenidən başlanğıca qayıdır — bu, həm dairəvi qavrayış, həm də təkrarlanaraq güclənən enerjidir.

Azərbaycan xalq poeziyasında "başına dolanmaq", "ətrafında fırlanmaq", "başına dönmək", "fələyin çərxi" kimi ifadələr çoxsaylı bayatı və nəğmələrdə keçir. Bu, yalnız bir hissin poetik bəyani deyil, həm də ritual bir hərəkətin sözə çevrilmiş formasıdır. Dolanmaq – qurbanlıq aktı, energetik bağ, qoruma niyyəti, sevgi və sədaqətin fiziki və metafizik simvoludur:

Gəmi ollam, dolannam, /Araz ollam, bulannam.

Sağ gözüm sənə qurban, Sol gözümlə dolannam. (Azərbaycan bayatıları, 2022: 8).

Şərh: "Dolannam" burada həm fırlanma, həm də sevgiylə əhatələmə aktıdır. "Göz" – kürəvi, "gəmi" – hərəkətli formadır; bu metaforlar birlikdə **emosional orbit** yaradır.

Araz arxa dolandı, /İpək çarxa dolandı.

Hökümət verən evdə, /Qorxa-qorxa dolandı (Azərbaycan bayatıları, 2022:45).

Şərh: Burada "dolandı" – həm axının fiziki hərəkəti, həm də psixoloji ehtiyatla fırlanma mənasındadır. **İpək çarx** – dairəvi texniki forma olaraq enerjini simvolizə edir.

Bulaq olub bulannam, /Dörd bir yanı dolannam.
Yönüm Vətənə düşsə, Dağ başına dolannam (Azərbaycan bayatıları, 2022: 64).

Şərh: "Bulaq" – kürəvi mənbə kimi axıcı həyat prinsipini daşıyır. "Dörd bir yanı dolanmaq" – dairəviliyin total təzahürüdür: qoruma və sədaqətin məkana yayılması anlamındadır.

Eşq oduna qalannam, / Yar başına dolannam.
Vətənnən ayrı düşsəm, Viran olub talannam (Azərbaycan bayatıları, 2022: 132).

Şərh: "Od" – enerjinin kürəvi mərkəzidir; "dolanmaq" – bu enerjiyə qurban olmaqla onu qorumaq. Bu, həm də **sferik sevgi aktıdır.**

Dərya bulandı yenə, /Daşdı, bulandı yenə.
Xəyalımdan nə keçdi? /Halım dolandı yenə (Azərbaycan bayatıları, 2022: 112)

Şərh: "Hal" – insani auradır. "Halın dolanması" – ruhi və emosional fırlanma ilə **daxili dairəvi vəziyyətin** poetik ifadəsidir.

Oğlana bax, oğlana, /Adı dildə dolana.
Qardaşımın sağ qolu, Dəftər üstə dolana (Azərbaycan bayatıları, 2022: 179).

Şərh: "Adın "dildə dolanması" – **verbal dairəvi rezonans**dır. Dəftərin üstündə dolaşan qol – yazının və sözün ritmik fırlanmasıdır.

2.2. Layla və beşik – kürəvi rezonans və ritmik halə

Layla Azərbaycan mifoloji və musiqi ənənəsində **dairəvi enerjinin səsə və nəfəsə çevrilməsi** fenomenidir. Beşik özü əksər hallarda **yarımdairəvi, qövsvari** hərəkət edən obyekt olduğu kimi, ana səsinin də ritmi dövri və monoton çevrədə axır:

Başlığına mən dolanım, /Mən dönüm, mən dolanım,
Səni Allah saxlasın, /Sayəndə mən dolanım (Azərbaycan bayatıları, 2022: 135)

Şərh: Beşik ətrafında **ana səsinin fırlanması** psixoloji qoruma dairəsidir. Bu, musiqidə enerji haləsinin inşasıdır.

Bu, ana-uşaq arasında kürəvi bağ qurur: beşik fırlanır, ana xüsusi melodiya ilə səsini ətrafa yayır, uşaq səs haləsinin mərkəzinə yerləşir. Bu, həm psixoloji qoruma zonası, həm də enerji dövranı yaradır. Bu dairəviliyin akustik versiyasıdır – dövran edən laylalama eyni anda sükut və təhlükəsizlik verir.

2.3. Sayaçı, halay və xalq nəğmələri – dairəvi hərəkətin enerji sinxronizasiyası

Sayaçılar və halay oyunçuları dairəvi halqa quraraq həm kollektivin birliyini təmin edir, həm də göydən gələn və yerdəki enerji axınını tənzimləyirlər. Bu hərə-

kət təkcə fiziki deyil – sözün dedikcə vibrasiya yayılır, hərəkət etdikcə ritmik rezonans artır, beləliklə, söz-səs-bədən sinxronizasiyası baş verir.

Məsələn sayaçı nəğmələrində:

Qoyunun üzü gəldi, /Dolandı düzü gəldi.

Çobanın qucağında, /Bir əkiz quzu gəldi (Azərbaycan bayatıları, 2022:221).

Şərh: Qoyunun "dolanaraq" gəlməsi doğuşun dövriyyətini və həyat çevrəsini təcəssüm etdirir.

Və ya:

Nənəm, a dəli qoyun, Dolanıb gəli qoyun.

Gəlinlər güzəmindən, /Toxuyur xəli, qoyun (Azərbaycan bayatıları, 2022: 222).

Şərh: "Dolanmaq" burada həm fiziki hərəkət, həm də kənd qadınlarının **halqavari əmək çevrəsindəki** ritmik həyatına işarədir.

Halayda:

Yaleləm, ilana bax, ilana, /Yaleləm, ilan yerdə dolana. (Azərbaycan bayatıları, 2022:235).

Şərh: İlanın hərəkəti – ən arxaik dairəvi formadır. Bu halayda **torpaq və göyün enerjisi** halay vasitəsilə birləşir.

Nəğmələrimizdə:

Dəyirman boş dolanır, /Suyu sərxoş dolanır.

Qurban olum qardaşa, /Əlində quş dolanır (Azərbaycan bayatıları, 2022: 280).

Şərh: Dəyirman – dairəvi mexanizmdir, suyun fırlanması isə **enerji axınının mifik analoqudur.**

Və ya:

Sərnici düz qoysana, /Bu yana üz qoysana,

Məni sənə verməzlər, /Dilini düz qoysana. (Azərbaycan bayatıları, 2022: 263).

Şərh: "Sərnic" – dairəvi su qabı, su – həyatın axan kürəvi təzahürü. Bu bənzətmədə **forma ilə duyğu** üst-üstə düşür.

Bu nümunələrdən görünür ki, **"dolanmaq", "dönmək", "fırlanmaq", "dəyirman", "sərnic"** – Azərbaycan xalq poeziyasında **həm forma baxımından dairəvi**, həm də **məzmun baxımından energetik-mifik** simvollar kimi çıxış edir. Hər bir misrada formanın **ritmik sferik təkrarı**, məzmunun **haləvi fırlanması**, duyğunun **kürəvi əhatə forması** hiss olunur. Dairə burada **bədii fiqur** deyil, **semiotik mərkəz**, **enerji daşıyıcısı**, **söz–bədən–ruh koordinat sistemində** hərəkətin formasıdır.

2.4.. Dairəvi təsvirlər və əşyalar – formanın simvolik poetikası

Bayatı və nəğmələrdə tez-tez təkrarlanan əşya və bədən hissələri – **alma, nəlbəki, qolbaq, xonça, kəmər, yanaq, göz, xal və s. – dairəvi və ya kürəvi formaya** malikdir. Bu, xalq şüurunda **formanın mənaya çevrildiyini** göstərir: dairəvi forma **mükəmməllik, bütövlük, qorunma və ehtirasın** simvoludur.

Qızıl qolbaq oleydim, /Yarımın qollarında... (Azərbaycan bayatıları, 2022:268).

Doladım,
Güldü gözlər, doladım./Zərli gümüş kəməri
Yar belinə doladım (Bünyadov T.2017:135)

Şərh: "Kəmər" – fiziki dairə. Bu misralar formanın **sehrli bağa çevrilməsi** nümunəsidir.

Sarılam,
Sarıq olam, sarılam.
Yarım gələ atılıb,
Yar boynuna sarılam (Bünyadov T., 2017:208).

Şərh: "Sarıq" (başörtüyü) – spiral dolanan obyekt, sevgi burada **bədənə dolanan forma** halına gəlir.

Telinə,
Əl çəkəydim telinə,
İlan kimi qıvrılıb,
Dolanaydım belinə (Bünyadov T., 2017:218).

Şərh: "İlan kimi dolanmaq" – ən qədim **enerji spiralının bədənlə qovuşmasıdır.** Bu həm erotik, həm kosmik metaforadır.

Beləliklə, Azərbaycan folklorunda söz, forma və ritm – üçü birləşərək **dairəvi və kürəvi şüurun poetikasını** yaradır. Bayatı, layla, saya və nəğmələrdə "dolanmaq", "dönmək", "çərxi-fələk", "dəyirman", "gümüş kəmər" kimi ifadələr **qədim arxetiplərin, ritmik enerjinin və kollektiv qorumanın** simvolik daşıyıcılarıdır. Dairə burada təkcə **vizual forma** deyil, həm də **enerji sahəsi**, **sözün ritmik dövranı**, **sevginin və inancın qoruyucu orbitidir**. Bu, Azərbaycan xalq poeziyasının **sferik rezonansıdır** – forma, məna və niyyət bir dairədə birləşir.

3. Xalq dastanlarında dairəvi və kürəvi formanın epik-lirik təcəssümü

Azərbaycan xalq dastanlarında forma yalnız hadisələrin məkan təşkilatçısı deyil, həm də ruhi, emosional və poetik harmoniyanın daşıyıcısıdır. Dairəvi və kürəvi formalar bu dastanlarda mənəvi mərkəzin, sevgidə fədakarlığın, qoruyucu gücün və taleyin qapanmaz dövranının simvolu kimi çıxış edir. Bu simvolikanı konkret dastan fraqmentləri üzərindən analiz edək:

1. "Abbas və Gülgəz" dastanında "Başına döndüyüm, ay gözəl Pəri", "Başına döndüyüm gülüzlü ana" kimi dairəvi xitablar kifayət qədər çoxdur:

"Başına döndüyüm, qurban olduğum, /Abbas, apardılar yarını sənin. Alışıb oduna, büryan olduğum, /Abbas, apardılar yarını sənin." (Azərbaycan dastanları, 2005:135).

Bu parçada "başına döndüyüm" ifadəsi yalnızca eşq bəyanı deyil, eyni zamanda dairəvi hərəki dua və qurbanlıq aktıdır. Aşiqlik burada "dairəvi fədakarlıq" formasına çevrilir. Həm fiziki ətrafına dolanmaq, həm də ruhi halə ilə onu qorumaq ideyası gizlidir.

2. "Əsli və Kərəm" dastanı

"Ay dolanır, il keçir. Kərəm öz sevgilisindən əl çəkmir." Və ya "Toy gecəsi Kərəmlə Əsli tək-tənha qalıb bir-birinə sarmaşırlar" (Azərbaycan dastanları, 2005:9).

"Ay dolanır" – kosmik dairəviliklə insani hisslərin paralelliyini göstərir. Aydakı (və ya təqvimdəki) dövri hərəkət zamanın, həsrətin və sədaqətin ritmini simvollaşdırır. "Sarmaşmaq" isə fiziki dairə yaratmaq, sevgini bədənlə bağlamaqdır – metafizik və erotik kürəvilik burada qovuşur.

3. "Dədə Qorqud" dastanı – Salur Qazanın evini yağmalama boyu

"Səksən yerdə küplər qoyulmuşdu. Qızıl qədəhlər–sürahilər düzülmüşdü... Barmaqları naxışlı, gözəl kafir qızları Oğuz bəylərinə şərab paylayırdılar." (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:188).

Buradakı "küplər", "qədəhlər", "sürahilər", "barmaq", "göz" – hamısı dairəvi və kürəvi formalarla zənginləşdirilmiş vizual poetikadır. Bu formalar dastanın sensorik və estetik enerjisini yüksəldir, hedonist mühit yaradır, eyni zamanda məkanda dairəvi simmetriya qurur.

Və ya yenə "Dədə Qorqud" dastanı – Basat və Təpəgöz epizodu:

"Təpəgöz dedi: 'Oğlan, o günbəzi görürsənmi?' … Basat günbəzin içinə girdi…
Təpəgöz günbəzin qapısını tutdu… Basat 'lailəhə illallah' dedi… Günbəz yarıldı, yeddi yerdən qapı açıldı." (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: 271).

Burada "günbəz" – fiziki və simvolik kürəvilik obrazıdır. Günbəz içində olmaq – qapalı talevi məkan, yeddi qapı ilə çıxmaq – dairəvi mühasirədən xilası və mənəvi dirçəlişi bildirir. "Yeddi qapı" – ritual keçid və sferik zaman–məkanın açılmasıdır. "Təpəgöz"ün özü isə mifik qəhrəmanın kürəvi simvolikasıdır.

Yaxud "Dədə Qorqud" – qılınc və dəbilqə səhnəsi:

"Dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir? Başımdakı papağımca görünməz mənə! Qılıncını nə öyürsən, ay kafir? Əyri başlı çövganımca görünməz mənə!" Kitabi-Dədə Qorqud, 2004:189).

Bu silahların və baş geyimlərinin hamısı dairəvi və ya silindrik formalardır: dəbilqə, papaq, əyri çövgan. Bu formalar qoruma, hücum və müqavimət dairəsinin fiziki-mistik simvoludur. Əyri çövgan – həm forma, həm də metaforadır: dairəvi zərbə, dövri qüvvə.

3. "Koroğlu" dastanı:

Başına döndüyüm, ay qoç Koroğlu, /Əgər igidsənsə gəl apar məni.

Yaxud

Başına döndüyüm mərd igid oğlan, /Sənin Ərəb atın mən dağda gördüm. (Azərbaycan dastanları, 2005:69).

Yaxud

"Durub dolannam başına, /Tutaram, dilə aparram." (Azərbaycan dastanları, 2005:28).

"Dolanmaq" – sevgi hərəkatı olmaqla yanaşı, təsəvvüfi halə aktıdır. Koroğlu burada həm fiziki dolanır, həm də sözlə enerji orbitinə daxil olur. "Başına dönmək" – qoruyucu, sevgi dolu metafizik halqadır.

Göründüyü kimi dairə və kürə Azərbaycan xalq dastanlarında mühafizəkar, estetik və metafizik funksiya daşıyır. Onlar: Sevginin halə formasında ifadəsi (məs: Kərəm, Abbas), qoruyucu dairə (başına dönmək, sarılmaq), kosmik zamanın ritmik dövriyyəsi (ay dolanır, il keçir), memarlıq və sınaq məkanı (günbəz), estetik fəzaların və obyektlərin dizaynı (qədəh, papaq, çövgan, sürahi) kimi funksional-ritual mənalar daşıyır.

Bu struktur, Azərbaycan dastanlarının forma ilə məna arasında qurduğu dərin əlaqəni göstərir və epik mədəniyyətimizin koqnitiv simvolizmini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

4. Dairəvi xalq oyunları və simvolik strukturlar

Xalq oyunlarında – xüsusilə *yallı*, *halay*, *qayış oyunu*, *kosa-keçəl* kimi oyunlarda – dairəvi düzülüş, ritmik addımlar və çevrəvi hərəkətlər bədənin, ritmin və məkanın koherent rezonansına çevrilir. Burada forma musiqiyə, musiqi hərəkətə, hərəkət isə kollektiv şüur halına gəlir.

Bu oyunlarda dairə həm mühafizə, həm də qarşıdurma strukturu kimi çıxış edir:

"Dirədöymə" oyunu – dairəvi formada qrup halında oynanır. Dairənin içində olanlar qayışı qorumağa, xaricindəkilər isə onu ələ keçirməyə çalışır. Bu oyun Naxçıvanda "Cızıq tutması", Muğanda "Cızdançıxarma", Bakıda "Qayış çapdı", Göyçayda isə "Tuladöydü" kimi tanınır (Gözəlov F.X., 2017:180).

"Başqoruma" oyunu – mərkəzdəki oyunçu öz yerini qorumağa çalışır. Dairənin kənarındakı oyunçular ona zərbə endirir, o isə təpik ataraq özünü müdafiə edir. Mərkəzin və çevrənin dinamikası burada fiziki və simvolik gərginlik yaradır.

Dairəvi formada icra olunan xalq oyunlarına həmçinin "Halay", "Yallı", "Xalxal", "Qazı tutma", "Kosa-keçəl", "Qayış", "Qığ mərə", "Molla mindi" kimi oyunları da misal göstərmək olar.

Dairəvi oyunlar yalnız əyləncə deyil, kollektiv yaddaşın, ritmin və ənənənin ritmik kodudur. Onlar musiqi, səs və hərəkət vasitəsilə daxili koherensiyanı və icma ruhunu formalaşdırır.

5. Atalar sözlərində formanın müdrik simvolikası. Yumru tapmacalar

Azərbaycan atalar sözləri də kürəvilik və dairəviliyin arxetipik simvolları ilə zəngindir:

1. "Baş fırlanmazsa, dünya fırlanmaz". Fəaliyyət və nəticə əlaqəsi dövrəvi səbəb-nəticə qanununa bağlanır. Baş – idrak mərkəzi, dünya – həyat çevrəsi. İki dairə arasında sinxronluq olmalıdır.

2. "Dairə böyük olsa, hər kəs sığar". Burada dairə qəbul, tolerantlıq və inklüzivlik simvoludur. Məkanın forması ilə onun sosial və mənəvi tutumu eyniləşdirilir.

3. “Çarx dolanır, gün keçir”. “Çarx” – həm cəhrə, həm də çərxi-fələk metaforasıdır. Dairəvi zaman və fəaliyyətin dövriliyi xalq düşüncəsində birləşir.

4. “Cəhrə əyirsən, don yiyəsi olarsan (geyərsən)”. Cəhrə – dairəvi hərəkətlə işləyən ip əyirmə aləti. Burada formanın əməyə çevrilməsi və məhsulun bədənə geyilməsi arasında bir dairəvi əlaqə qurulur.

5. “Dolaşan (gəzən) qurd ac qalmaz”. Hərəkətdə olan – dairəvi şəkildə axtaran – doyar. Ətrafı dolanmaq – həm də resursun fırlanaraq tapılması anlamıdır.

6. “Əyri oturaq, düz danışaq”. “Əyri” burada formasal oturuş metaforasıdır. Xalq içində diz çökərək, dairəvi və bərabər şəkildə oturmaq, rituallarda da tez-tez rast gəlinən modeldir. “Düz danışmaq” isə bu formanın əxlaqi mərkəzini bildirir.

Tapmacalarda formanın şifrə kimi istifadəsi

Tapmacalarda forma ya açıq şəkildə ifadə olunur, ya da simvolik olaraq cavabda “tapılır”. Xalq yaradıcılığı burada koqnitiv arxetiplər üzərində qurulmuş metafizik formalılığı təqdim edir:

Forma açıq kodlu olduqda: “Yumru-yumru, içi dolu” – dolça. Burada həm forma (yumru), həm də funksiya (daxili tutum) vəhdət təşkil edir. “Göydə fırlanır, yerə nur tökür” – günəş. Sferik astronomik cisim olan günəş burada həm kosmik nur, həm də çevrənin mərkəzidir. Fırlanmaq – vaxt və həyatın axınıdır.

Forma cavabda metaforik şəkildə üzə çıxanda:

“Bir atım var dərində, /Bağlamışam sərində,
Gecə-gündüz yol gedir, /Yerindədi, yerində” – Saat.

Dairəvi saat forması – hərəkətdə olan zamanın stasionar dairəsi. At – fırlanan əqrəb. “Dərində” – iç dünyada, “sərində” – dairəvi məkanda. Hərəkət var, amma mərkəz dəyişmir.

“Bir yumru özü var, /Mincə dənə gözü var” – Ələk.

Burada yumru forma və dəlikli tekstura – həm vizual, həm də funksional dairəvi formadır. “Gözü” – mikro-dairələr. Ələyin bütövlüyü kürəviliyə yaxınlaşan bir formadır.

Beləliklə, atalar sözləri və tapmacalar xalq hikmətinin formasal informasiya sistemidir. Bu sistemdə: Forma-məna, dairə-zaman, tarazlıq, qəbul, kürə-bütövlük, qorunma, enerji tutumu, əyri və düzlük isə həm məkan, həm də əxlaq anlayışları arasında körpü yaradır.

6. Aşıq poeziyasında dairəvilik və “dolanma” simvolizmi: forma–ritm uyğunluğunun poetikası

Azərbaycan aşıq poeziyasında forma, məzmunun sadəcə daşıyıcısı deyil, onun strukturlaşdırıcı enerjisidir. Xüsusilə Aşıq Ələsgər və digər klassik aşıqların şeirlərində “dolanma” obrazı yalnız məkan hərəkəti deyil, eyni zamanda ruhi dövran, kosmik çevrə, sevgi ritualı, dairəvi zaman və tale metaforası kimi işlədilir.

1. “Dolanma” – Aşıq Ələsgərdə kosmik və emosional hərəkət

Aşıq Ələsgərin şeirlərində “dolanmaq”, “başına dönmək” feili geniş semantik sahəni əhatə edir: sevgilinin başına dolanmaq – klassik şərq poeziyasında pərvanə-şam metaforasının xalq variantı, dərd, tale, çarx, qismət ətrafında dolan-

maq – həyatın dəyişməz çevrəliyinin poetik ifadəsi, könül və ruhun dolaşması – ilahi və bəşəri eşqin çevrəsi kimi çıxış edir.

Nümunə:

"Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına / Bilirsənmi, necə canlar dolanır?

Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq, /Şahmar zülfü pərişanlar dolanır." (Aşıq Ələsgər, 2014: 27).

Burada təbiət ünsürləri ətrafında hərəkət edən ruhlar, kosmik harmoniya içində formalaşan estetik dövran kimi təqdim olunur. Dolanmaq – həm həsrətin, həm də ibadətin formasıdır.

Araşdırmalarımız göstərdi ki, Aşıq Ələsgərin, demək olar ki, əksər qoşmalarında bu metafora geniş istifadə olunur.

Dad sənin əlindən, çarxı-kəcmədar! /Ürəyimdə yüz dərmansız yaram var;

Aşıq – dəyirmançı, ağa – çarvadar, /Sərraf gəlsin bu bazara, dolansın! (Aşıq Ələsgər, 2014: 29).

və ya

Çarx dolandı, baxtım tapdı tənəzzül,/İqbalım şikara döndü, nə döndü!

"Can" deyən dostlarım, şux gözəllərim/Ovsunalmaz mara döndü, nə döndü! (Aşıq Ələsgər, 2014: 31).

2. Forma və ritm uyğunluğu

Aşıq poeziyası forma–məna paralelliyinin ən bariz nümunələrindəndir. Qoşma, gəraylı formaları həm qafiyələnmə, həm də ritmik dövrilik baxımından təkrar və çevrəlik üzərində qurulub. Bu təkrarlanan poetik çevrə, sözün dövranla qovuşmasını simvollaşdırır. Ritm – musiqi ilə sözün dairəvi harmoniyasını yaradır. "Dolanmaq" burada həm metafor, həm də ritmik fraza kimi işləyir.

3. Digər aşıqlar və dairəvi semantika

Aşıq Alı:

"Qış olmasa, bahar dolana bilməz". Burada "dolanma" təbiətin tsiklik, yəni çevrəli zaman ritmi kimi verilir. Qış və bahar qarşılıqlı dolanır – biri olmadan o biri formalaşa bilməz. (İbrahimov R., 2014:13).

Aşıq Pəri:

"Adam var dolanır zikrin içində". Zikr – sufi dairəviliyin, ruhi transın bir formasıdır. Burada "dolanmaq" artıq daxili mistik hərəkətə işarədir – duanın, zikrin fırlanması, insanın içində çevrə yaratması.

Aşıq Şəmşir:

Müştağam qələm qaşına,/ Gəzdim, dolandım başına;

Pərvanə tək ataşına /Yandım əzəl gündən, ay qız (Aşıq Şəmşir, 1959:19).

Burada da Aşıq Şəmşir ustalıqla dairəviliyin qələm qaş simvolunu yaradır, sevgilisinin başına pərvanə tək dolanıb onun sevgisinin işığında fəna fillah olur.

Aşıq Molla Cümə:

Onçun dedim dünya fani, /Saydığım aşiqlər hani,

Əzrayıl da bir-bir cani/ Alır dolana-dolana (Əfəndiyev P., 2017:54).

Aşıq Qurbani:

Başına döndüyüm, ay qəşəng Pəri, / Adətdi dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla, /Tər buxaq altında düz bənövşəni (Qurbani, 2006:47).

Səməd Vurğun:

Başına döndüyüm gül üzlü sona!/Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü (Səməd Vurğun, 2005:220).

Zəlimxan Yaqub:

Gedirəm, a dağlar, salamat qalın,/Dönüm başınıza, yar amanatı (Zəlimxan Yaqub, 2011:220).

və başqaları:

Sözlərində tez-tez "başına dolanmaq", "başına dönmək", "könül dolanır", "bu çarx dolandı", "dünya dolanır" kimi ifadələr keçməklə dairəviliyin poetik universallığını göstərirlər.

4. "Çarx", "fələk" və dairəvi tale

Ənənəvi Türk-İslam metafizikasında fələk və çarx – taleyin, zamanın çevrəli simvoludur. Aşıq poeziyasında bu motiv daimi yer tutur:

"Çarx dolandı, baxtım tapdı tənəzzül, /İqbalım şikara döndü, nə döndü!" (Aşıq Ələsgər).

Bu, bəxtin çevrilməsi, qismətin dolanması ilə bağlıdır. Təkrarlar – həm ritmik strukturu gücləndirir, həm də məna olaraq təbiətin və həyatın sonsuz çevrəsinə işarə edir.

Aşıq poeziyasında "dolanmaq": Aşiqliyin estetik və ritmik göstəricisi, kosmik və sufi çevrənin şifahi təcəssümü, formanın (dairəvi ritmin) məzmunla birləşdiyi xalq poetikası nümunəsidir. Bu poetik dairəvi simvolizm – dəyişməyən, lakin daim fırlanan bir mədəni və ruhi xəritədir.

Azərbaycan mifoloji düşüncəsində də dairəvi hərəkət, sadəcə bədən aktı deyil, enerji axınının yönləndirilməsi, negativ qüvvələrin məhv edilməsi, müqəddəslik sahəsinin yaradılması anlamlarını daşıyır. Bu kontekstdə üzərrik yandırıb 3 dəfə başa dolamaq adəti, qədimdən bəri məlum olan dairəvi qoruma çevrəsinin canlı izidir. Alov və tüstü vasitəsilə dairəvi şəkildə başa dolanma həm pis nəzərin, qorxunun və şərin qovulması, həm də ruhun təmizlənməsi üçün simvolik və funksional jest hesab olunur.

Digər tərəfdən, pir və müqəddəs ziyarətgahların ətrafında dövrə vurmaq, yəni dolana-dolana dua etmək, mifik və rituall bir dairəvi hərəkətdir. Bu praktika yalnızca bədənə aid deyil – insan bədəninin fırlanması ilə ruh və enerji bədəni də yenilənir, niyyət kainata ötürülür və müqəddəslik mərkəzinə inteqrasiya olunur. Bu adət həm də Tanrıya və müqəddəsə "ətraflanmaqla yaxınlaşma" formasıdır. Dairəvi hərəkət burada təbiətə, müqəddəsliyə və aləmə qovuşmanın ritmik forması kimi çıxış edir.

Qızıl alma Azərbaycan mifoloji təfəkküründə həm ilahi bilik, həm qəhrəmanın arzuladığı təmizlik və harmoniya simvoludur. Alma kürəvi meyvə olaraq dünyanın özü kimi dərk olunur.

Azərbaycan nağıllarında qəhrəman qızıl almanı əldə etmək üçün uzun səyahətlər edir, çətinliklərlə üzləşir. Bu səyahət özü də dairəvi struktura malikdir: evdən çıxış, qırx gün qırx gecə yol, macəra, qayıdış. Almanın özü isə bu dairəvi səyahətin mərkəzi və məqsədidir.

Nəticələr və tövsiyələr

Azərbaycan mifologiyasında, folklorunda və aşıq poeziyasında **dairəviliyin və kürəviliyin simvolikası**, yalnız forma baxımından deyil, həm də **kosmoloji düşüncə tərzi**, **kollektiv şüur**, **ritm və harmoniya**, **duyğu və dərk** kimi fundamental anlayışlarla bağlıdır. Əldə edilən nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

Nəticələr:

1. **Dairəvi struktur** folklorun müxtəlif janrlarında – oyunlardan bayatılara, tapmacalardan aşıq şeirlərinə qədər – təkrar və simvolik formalarla təzahür edir.

2. Mifoloji dünyagörüşdə dairə **ilkin yaranış, dövran və təbiətin öz-özünə yenilənməsi** ideyasını ifadə edir. Tonqal ətrafında dolanmaq, başa üzərrik dolamaq və pir ətrafında fırlanmaq bunun arxetipik nümunələridir.

3. Bayatılarda və atalar sözlərində "çərx", "dolanma", "halə", "dönmə" motivləri həyatın dövri xarakterini, zamanın və taleyin çevrəliyini əks etdirir.

4. Aşıq Ələsgər başda olmaqla klassik aşıq poeziyasında **"dolanmaq"** təkcə məkan hərəkəti deyil, həm də **ruhi cazibə**, **eşq çevrəsi** və **sufi təslimi** kimi təqdim olunur.

5. Xalq oyunlarında, xüsusilə "Yallı", "Halay", "Xalxal", "Dirədöymə" kimi dairəvi oyunlarda forma **bədən, ritm və məkanın koherent rezonansı**na çevrilir və kollektiv enerjinin sinxronizasiyasını təmin edir.

Tövsiyələr:

1. Bu sahə üzrə araşdırmalar **interdisiplinar yanaşma** ilə daha da genişləndirilməlidir: mifologiya, musiqişünaslıq, semiotika, psixologiya və kvant koherentlik nəzəriyyəsi kimi sahələr arasında körpü qurmaq faydalı ola bilər.

2. Aşıq poeziyasında **"dolanmaq"** motivi üzərində ayrıca tematik korpus qurulmalı və bu motivin **kosmik-sufi mənaları** açıq şəkildə araşdırılmalıdır.

3. UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil olan el oyunlarının forma baxımından **koherent və estetik analizləri** aparılmalı, bu oyunların **metafizik və sosial funksiyaları** yenidən qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan bayatıları. (2022). *Azərbaycan bayatıları*. Bakı: Elm və təhsil.

Azərbaycan dastanları. (2005). *Azərbaycan dastanları*. II cild. Bakı: Lider nəşriyyatı.

Azərbaycan dastanları. (2005). *Azərbaycan dastanları*. IV cild. Bakı: Lider nəşriyyatı.

Aşıq Ələsgər. (2014). *Bütün əsərləri*. Bakı: Ol MMC.

Aşıq Şəmşir. (1959). *Şeirlər* (Tərtib edəni: Sarıvəlli, O.). Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı.

Babayev, Y. (2007). *Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm*. Ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan.

Bünyadov, T. (2017). *Ana laylası, beşik nağməsi* (IV kitab). Bakı: Elm nəşriyyatı.

Əfəndiyev, P. (2017). *Molla Cümə (həyatı və yaradıcılığı)*. Bakı: Ləman nəşriyyat poliqrafiya MMC.

Gözəlov, F. X., İmanov, M. K., Rüstəmzadə, İ. F., Orucov, T. T., & Abbasov, E. H. (2017). *Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.

İbrahimov, R. (2014, fevral 27). Aşıq sənətinin zirvəsi – Aşıq Alı. *Bizim yol*, s.13.

Jung, C. G. (1968). *Man and His Symbols*. Dell Publishing. https://www.jungiananalysts.org.uk/wp-content/uploads/2018/07/C.-G.-Jung-Man-and-His-Symbols.pdf

Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). *Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər*. Bakı: Öndər nəşriyyatı.

Qurbani. (2006). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

Səməd Vurğun. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (I cild). Bakı: Şərq-Qərb.

Thompson, D. (2007). *The Secret Language of Form: Visual Meaning in Art and Nature*. Thames & Hudson.

Zəlimxan Yaqub. (2011). *Əsərləri* (13 cilddə, I cild). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi.